

A fausti és a karamazovi lélek.

Irta: DR. VARGA BÉLA.

Székfoglaló az Erdélyi Irodalmi Társaságban 1929 máj. 12-én.

A címben megjelölt két lélektípus a XIX. sz., illetve a XX.-ik század lelkét jelzi. A fausti lélek megrajzolása Goethe próféciája a XIX. sz. szellemiségére, a karamazovi lélek Dosztojevszki belelátása a XX. század lelkületébe. Két típus, két metszete az emberi léleknek. Ennek a két metszetnek a rajzát, a grafikonját próbáljuk itt a legnagyobb vonalakban felvázolni. Amit megállapíthatunk, csak sovány vázlat, csak tapogatózás, kevés adat abban a nagy munkában, amely a századok sziveverését, szellemének lüktetését keresi.

A korszakok lelkének átalakulása, a szellemiség területhódításainak gigászi munkája mindig a válság jegyében folyik le. A fausti és a karamazovi lélek töprengése is vajudás, amely keresi az újabb megnyugtató pontot, az értékek új táblázatát. Az eszmék, az események is elkopnak idővel, kiélik magukat s fellázítják a lelket önmaga ellen. Ez a lázadás a jövő szent megfogamzása. Vulkanikus területe ez a szellem életének, mikor elemi, sőt démoni erővel törnek felszínre a lelkek mélyén szunyádó erők. A lelki életnek már Leibniz és később Herbart által fölfedett dinamikus természete Dosztojevszkinél a „lenni vagy nem lenni” problémájának elementáris küzdőterévé szélesül és mélyül befelé a forum internumban.

A lelki dráma, amely Faustban és a Karamazovokban végbemegegy, ha sok tekintetben azonos kiindulásában és általános, formai megnyilatkozásában, lényeges eltéréseket mutat tartalmi szempontból, de a fölvetett kérdések megoldása tekintetében is. A szerzők egyénisége már maga sok tekintetben megérteti velünk a különbségeket. Goethe apollói természet, aki intelligenciájának isteni erejével, az adott pillanatban mindig meg tudja ragadni a lölek pegázusainak gyeplőit, s mint Poseidon, leinti a tenger háborgó hullámain. El tudja és el akarja érni a csúcspontokat, ahol mindig nyugalom van. Dosztojevszki lelke ezzel szemben forradalmi, amely nem tud megnyugodni soha. Önti magából a megnyugvás és a megoldás lehetőségeit, mint a tűzhányó a lávát, de a nagy küzdelemben rekedtté lesz s lelki egysége foszlányokká válik. Goethe az élet ura, Dosztojevszki hajótöröttje.

De nemcsak a szerzők személyisége, hanem a faj és a kör-

nyezet hatása is megszabják az alkotásaikban megnyilvánuló két lélektípus sajátosságait. *Faust* tipikus nyugati dráma, a germán faj lelki alkatának felépítménye, a karamazovi lélek az orosz lélek, amely sem nem nyugati, de nem is keleti, hanem a kettőnek elemeiből van csodálatos módon összekovácsolva.

Feladatunkhoz híven, arra kell megfelelnünk, hogy mennyiben gazdagodott avagy szegényedett az emberi lélek képe Fausttól a Karamazovokig. Mennyiben tár fel újabb mélységeket a XX. sz. lelke a XIX. századé mellett s hogy vajjon milyenek a kilátások vagy a megoldások a jövő tekintetében. Szét kell szednünk ezt a két lelket, hogy egy újnak, erősebbnek a konturjait érthesse meg belőlük.

A szeniális pillantások megelőzik sokszor a rendszeres tudományos kutatást, illetve ez utóbbi csak jóval azután fordítja figyelmét olyan területekre, amelyek körvonalait másoknak, többnyire nem is a tudósok köréből származóknak, próféta pillantása fedez föl. Ilyen fölfedező a lelki élet területén Dosztojevszki, aki bevilágított a nem tudatosnak, az irracionálisnak rejtelmeibe. A nemtudatos, a tudatalatti – vagy nevezzük bárhogyan – az emberi szellem életének egy csak nem régen fölfedezett és méltányolt dimenziója. Az egyén lelkéből az évtizedek napjainak, éjszakáinak szűnyadó élményei és benyomásai nem tűnnek el, nem lesznek semmivé, hanem végzik a maguk lassú, őrlő, átalakító munkáját, míg egyszer csak a felszínre törnek. A karamazovi lélek egész szintje a nemtudatos mélységeibe van lesülyesztve s ez a réteg a maga láthatatlan, de rettentő erejével szüntelen alakítja és formálja az élet felszínét.

A lélek tudatalatti rétegének fölfedezése előtt az irracionálisnak csak az a fajtája volt ismeretes, amely az érzékfölötti világra terjeszkedik ki, ahol eszmények teremnek, amelyek szinte utólrétegetlen magasságban lebegnek az ember felett. A transcendens eszmények e világa a vallás és a metafysika szülötte. Ma már ismerjük, vagy legalább is ismerni véljük az irracionálisnak egy másik szintjét, mely nem fölöttünk van, hanem mélyen bennünk, a lélek elburkolt, ősi ösztöneinek sziklaodujában. A fausti fejlődés az értelemnek, az intelligenciának a tökéletesedéseért sóvárog. Bizik az egyéniség önerejében, mely idővel kitágíthatja a maga énjét s átöleli a világegyetem végtelenségét. Ebben a titáni harcban lépten-nyomon legyőzhetetlen nehézségekbe ütközik s ez a határolt határozatlanság, korlátozott korlátlanság a problémája és tragikuma minden fausti életmegnyilvánulásnak.¹ A karamazovi lélek a megváltó gondolat keresése közben lepróbálkozik a lélek mélységeinek úttalan útvesztőjébe. Befelé fordul s e közben belevegyül összhangjába az élet keserősége, a mindentátölelő szeretet vágyakozó óhajtása, amely nem az értelmi, hanem sokkal inkább az érzelmi újjászületés után sóvárog. A fausti lélek az élet metafysikai síkját akarja közelebb hozni, megvalósítani, a transcendens felé tör az intellektus erejével, a karamazovi lélek a tudatalatti

¹ V. ö. L. Jacobskötter, *Goethe's Faust im Lichte der Kulturphilosophie Spengler's*. Berlin 1924. 46. l.

élet misztikus szövevényeiből akarja felhozni a bölcsek követ. Az előbbi intellektuális és transcendens, az utóbbi misztikus és immanens. A fausti lélek uralkodó eszméje ez: *Ihn treibt die Gährung in die Ferne*. A karamazovi lelket is a vágyódás hajtja, de nem „a távolba”, hanem a lélek rejtett mélységeibe. Az előbbinek (a fausti léleknek) mozgatója: az universalizmusra való törekvés (*Wille zum Universalismus*), az utóbbinak: a szellem belső világának lehető legteljesebb föltárása (*Wille zur Seele*). Épen ez a megállapítás rávezet a két lélektípus egy másik jellegzetes vonására, amit röviden úgy fejezhetünk ki, hogy a fausti gondolkör *antropocentrikus*, a karamazovi pedig *animocentrikus*.²

A fausti gondolat a humanitás eszményének és a kultúra megvalósításának a szolgálatában áll. Ezért érdeklő az ember testi és lelki életének minden mozzanata, az ifjúság, az öregség problémája, a szépség, az asszony, a szerelem. A teljes ember teljes megvalósulása. A humanizmusnak az életfelfogása tehát antropocentrikus a szó szoros értelmében. Ez az életfelfogás ott, ahol nem tudja megtalálni a lelki összhangjának megfelelő föltételeket a maga korában, visszafordul az antik ideálhoz s a szépség és a jóság fenséges harmóniáját, a kalokagathiát akarja átültetni – *mutatis mutandis* – a XIX. sz. életbölcseletébe és életfelfogásába. A humanitás ideája, *Humboldt Sándor* megvilágítása szerint, három rész-ideában ölt testet, amelyeket ő az individualizmusban, az univerzalizmusban és a totalításban talál meg. Az individualizmus az egyén önértékének feltétlenségét jelenti, az universalizmus az egyén törekvéseinek beláthatatlan, határtalan területét, a totalitás pedig mindannak összességét, ami az emberben és az ember által megvalósulhat.³

A fausti gondolat továbbá egy kultúra megvalósítására törekszik. Pozitív céljai vannak, amelyeket meg akar közelíteni. Igaz, hogy ebben a törekvésben nincs megállás, nincs befejezettség és nyugalom. A kultúra megvalósítása örökös tevékenységet követel: „*Wer immer strebend sich bemüht, den können wir erlösen*” – olvassuk a *Faust*-ban. Minden kultúra mulandó magában; ami benne halhatatlan, csak egy magasabb világban lesz eredménnyé. Ebben áll a kultúra örökkévalósága. Mégis Faust gondolatvilága egy olyan kultúrának a megvalósítása körül forog, amely végül is valamelyes megnyugvást hoz abba a nagy feszültségbe, mely a lelket mozgásban tartja. A célt el is éri, amikor reagjon arra a gondolatra, hogy az egyes az összesség javáért van s csak másokkal elkövetett jócselekedeteiben találhat megnyugvást. Az új kultúra nemcsak a természetet, a művészetet, az egyházat és a történelmet nem zárja ki magából, hanem a technika áldásait is a közjólét szolgálatába állítja a mocsarak kiszáritása által. Berdjajew, Dosztojevski egyik életírója, meg is jegyzi, hogy Faust hú kifejezője a XIX. sz. technikai kultúrájának, mely Goethe költeménye

² V. ö. Földi Mihálynak „*A Karamazov Testvérek*” magyar fordításához írott előszavát. XXXIV. l.

³ L. Spranger. *A Humboldt u. die Humanitätsidee*.

szerint, épen a mocsarak kiszáritásával tett nagy jót az emberi-séggel.⁴

Dosztojevszki nem ellensége a kultúrának, de látja a klasz-szikus szellemből táplálkozó humanisztikus kultúrának a krízisét, – hogy ne mondjuk, csődjét, – s mert nem volt képes megnyugtatóan megoldani a lélek nagy problémáit, – nem sokat törődik vele. A kultúra – úgy a hogy mi ma gondoljuk – nem is lesz soha sem elegendő erre a feladatra. Épen azért Dosztojevszki az emberi lélekhez fordul s ennek boncolása útján akarja mintegy kianalizálni a mult század lélektani tévedéseit, hogy a tévedések öntudatosává tevésével megszabadítsa azoktól az emberi lelket. A kultúra egész fejlődése a lassu önmagunkbatérés felé mutat. Faust megáll ennek az útnak a felén, a karamazovi lélek tovább megy, igyekszik eljutni a végére. Igaz, hogy erre nem képes. A problémák a karamazovi lélekben nem záródnak le, nem jutnak a megnyúgvás pontjára, hanem tüzes vasként égetik tovább a lelket. Faust a humanizmus bölcseségével igyekszik az összes problémákat lezárni. A karamazovi lélek közelebb férkőzik a megoldáshoz, de el nem éri s így a problémákat nyitva hagyja.

Dosztojevszki tehát a lélek elemzéséhez fordul. Nem érdeklí semmi „más, mint az emberi lélek. A történelem, a természet, a művészet mind-mind mellékes számára. Egyedül értékes és egyedül méltó az író tollára az, ami bent van az emberi lélekben, ami *most* van benne, ami vajudik, amitől várjuk korunk szenvedéseinek megváltását, a külső élet és a lélek belső élete között fenn-álló, elviselhetetlen diszharmonia megszűnését. A lélek apokalypsisétől vár eredményt s azért nem menekül a múltba, nem törődik az antik világ szépségével, harmoniájával, neki más harmonia kell, amelyet nem adhat meg semmi, csak az, ha bátran szembenézve korunk vergődésével, tudatosává tesszük a lelki élet hiányait, fogyatkozásait s igyekszünk ezen segíteni. Tévedés a XIX. század historikusának beállítása, mintha mi csak „történelmi” korszakban élnénk. Mi a mi saját lelki szellemi életünk korszakát is éljük, mely az előbbitől sok tekintetben független.^{4a}) Nekünk megvan a magunk külön problémakörünk, melyet nem kölcsönözhetünk, nem vehetünk át sehonnan, hanem, meg kell élnünk, meg kell értenünk és irányítása szerint keresnünk a bennük rejlő nehézségek megoldásának lehetőségeit.

A karamazovi lélek főproblémája épen azért a lelkiismeret szavának megértése, a lelkiismeret megszólaltatása, melyben a kor égető és megoldásra váró kérdései megszólalnak s egyúttal a lelki- ismeret szabadságának a megóvása és fenntartása minden kultú- rális megkötöttséggel szemben is. A karamazovi lelkiismeretből az egyén roppant felelősségének megrázó hangja csendül ki és szól hozzánk: nemcsak saját magunkért, hanem a korszakért, amely- ben élünk, a társadalomért, amelynek életeszményeit megvalósítani törekszünk. A lelkiismeret kérdése Raskolnikovban van leginkább élére állítva s valósággal elpusztítja a régi embert, a megalkuvó

⁴ V. ö. N. Berdjajew, *Die Weltanschauung Dostojewskij's*. 1924. 59. l.

^{4a}) L. Berdjajew i. m. 194 l.

embert, hogy újat adjon helyébe, akit az erkölcsi törvény isteni parancsa földre sújt, hogy a lelki ember legyen úrrá rajta. A fausti lelket is megrázza a lelkiismeret ereje, de visszahúzódik a humanitás bölcseletének bástyái mögé, melyben, amint egy író igen szellemesen megjegyzi, mindig igen sok volt a szabadosság és az esztheticismus. A karamazovi lelkiismeret az embert sokkal mélyebb szakadékok fölé vezet, ahonnan nincsen könnyen kivezető út.

A másik, az előbbivel szorosan összefüggő problémája a karamazovi léleknek a bűn és a büntudat. A bűn itt nem epizód, nem botlás vagy tévedés, mélyet könnyűszerrel jóvá lehet tenni, hanem a lelki élet lényegével szorosan összefüggő hatalom. Az ember lelki életének a dinamikája a lélek isteni és démoni alkotórészeinek a győzelemért való megrendítő küzdelme, élet-halál kérdése. Dosztojevszki szerint az emberi lelkiismeret az emberi lélek halhatatlanságának soha meg nem szűnő bizonyosága. Az életnek mondhatni egyetlen problémája: mi módon lehetünk képesek arra, hogy fölverekedjük magunkat a lelki tisztasághoz. A léleknek ez a nehéz küzdelme forradalmivá teszi az egész életet s a különböző forradalmi elemek felülkerekedése vagy elnyomása szabja meg egyéb területeken való világnézeti magatartásukat.

A lelkiismereti kérdés és a büntudat, illetőleg az attól való szabadulás gondolata annyira lekötik a lélek energiáit, hogy nem jut ideje semmi egyébbe. Így pl. a szerelem, a szerelem romantikája teljesen idegen a karamazovi lélektől. Faust a szerelem nagy gyönyöreit és megpróbáltatásait után eljut az „Örök nőiség” megváltó gondolatához. A karamazovi lélekben nincs semmi érzék ez iránt. A problémák komolysága és komorsága itt csirájában megakasztják a lélek virágainak kifejlődését. A karamazovi lélek, mielőtt nőről van szó, azonnal az érzékiség nehéz problémájába botlik s keresi a kivezető utat, de sohasem találja meg azt fausti módon.⁵ A lelkiismeret és az érzékiség diszharmóniája Faustot is súlyos nehézségek és problémák elé állítja, amelyeket meg is old a maga egészséges ideológiájával, az értelem erejébe, a fejlődés gondolatába vetett hitével, idealizmusával. A karamazovi lélekben mindezek a problémák egy szinttel mélyebbre kerülnek. Megoldásukat sem a fejlődés, az evolúció – ez a tipikusan fausti gondolat – sem az értelem, sem az idealizmus nem adhatja, hanem csakis a lélek teljes újjászületése és megbirkózása mindavval, ami benne démoni. A fausti lélek átlátszó, racionális problémái a karamazovi léleknél lesüllyednek az irracionális rétegbe. Itt rejtőznek a léleknek, ennek a nagy ismeretlennek azok az erői, amelyek megismerése és dinamikus erejének apokaliptikus megnyilatkozása a XIX. sz. kultúráját válságba sodorta s egészen új kilátásokat vetített eléje. A kultúra általában megy a maga útján, nem törődve avval, hogy több örömet vagy fájdalmat okoz-e. A karamazovi lélektől idegen ez a „heilige Tollheit”. Itt megakad minden az emberi lélekben s csak akkor mehet tovább, ha magával tudja vinni ezt is minden terhével és összes kincseivel együtt. A XIX.

⁵ V. ö. Berdjajew i. m. 95 l., ahol szerző azt állítja, hogy az oroszban nincs kifejlődve a szerelem romantikája, mert ez nyugateurópai sajátosság.

sz. embertömegeit és kiválóságait még túlnyomóan a történelmi hatalmak és eszmények mozgatták, a XX.-ik századot az élő és vívódó emberi lélek hatalma kell, hogy vezesse, amelynek közvetlenül kell megtalálnia maga számára az új utakat. Nem kevesebbről van itt szó, mint a kereszténységnek, a keresztény lelki életnek teljes megújulásáról, amelyet Dosztojevski szerint a XX. századnak kell megvalósítania.

Goethe *Faustja* avval a lelki és szellemi válsággal kezdődik, amely gyógyíthatatlan betegsége az egész civilizációnak. Erre a léleknek az az állapota következik, melyet Goethe „Zweite Religiosität”-nek nevez. Mintha csak W. Jamest hallanók. James a válaszos életnek két kategóriáját különbözteti meg: egyik az egészséges, vidám kedélyű emberek vallása, a másik egészen-tragikus természetű, melyből csak a megtérés, a lelki megtisztulás és emelkedettség ragadja ki az embert. Ez a kétszer születettek vallása. A kétszer születettek vallását találjuk meg a fausti és a karamazovi lélekben egyaránt, de nagy fokozati különbséggel. Az életnek tragikus megélése a karamazovi lélek lényege; annyira lényege, hogy nem is tud belőle kivergődni. A fausti lélek megtérését, lelki harmóniáját meghozza a kultúra, a tudás beláthatatlan világa, a karamazovi lélek számára azonban mindez nem jelent még megváltást. A fausti lélek még a vallásnak tisztán humanisztikus eszmévilágában él, ahol az emberi erő és akarat minden akadályon győzedelmeskedik a maga erejéből, minden külső segítség nélkül. E szerint az ideológia szerint az akarat a modern világ Istene, s érdekes Goethenek az a meghatározása, hogy modernnek lenni tulajdonképpen nem egyéb, mint az egyénnek erejét meghaladó akaratot elértemteni. A tettek ez az evangéliuma mindenestre mélyen bele van ágyazva nála a kereszténységbe s mégis sok tekintetben igaza van Spenglernek, midőn azt mondja, hogy a fausti ember nem a kereszténységé a szó szoros értelmében, hanem ő csinált magának külön kereszténységet.⁶ Ez a fausti kereszténység azonban mégis nagyon jellemző a XIX. sz. kereszténységére, mely a végtelenség után való törekvésében sajátosan tudta egyesíteni az evangéliumi igazságot a humanummal.

A karamazovi lélek atmoszférája teljesen más. Míg a fausti kereszténység elsősorban az emberi lélek theoretikus talaján születik meg, amelyhez a praktikum, az akarat és a tett készsége csodálatosan hozzátapad, addig a karamazovi kereszténység az élet tragikus megérzésén épül föl, kimondottan a szenvedés vallása. Az örökös lelki meghasonlás, amely szinte elkerülhetetlen végzet, az isteni és a démoni polaritásából fakad, amelyet Dosztojevski mesteri módon tud minden alkalommal feltüntetni. Az isteni és az ördögi elem szembenállása a fausti lélekben is megvan. Mefisztó azonban csak mintegy „kísérő zenéje”⁷ Faust botlásainak s maga Faust egyáltalában nem démoni. A karamazovi lélekben azonban a démoni elem realitás a szó szoros értelmében; intenzív, élő, alkotó része az emberi léleknek épúgy, mint az isteni

⁶ V. ö. Spengler, *Untergang des Abendlandes*. I. 491. l.

⁷ L. Th. Bodisco, *Dostojewskij als religiöse Erscheinung*. 28. l.

rész, s így szinte emberfeletti erő kell ahhoz, hogy az ember megszabadulhasson tőle. Nem hiába mondja Karamazov Iván akkor, amikor az ördögöt hallucinálja, hogy „te az én saját Énem megtestesülése vagy illetve Énem egyik részének megtestesülése.” A karamazovi lélekben a harc Istenért, Jézus igazságaért és a démoni ellen a legszemélyesebb, belső, lelki ügy. Így a XIX. sz. túlnyomóan transcendens jellegű kereszténysége Dosztojevskinél belső ügyé, tehát immanenssé lesz.

Az Istenhez való közeledésnek a XIX. században három fázisát, illetve három kifejezését találjuk meg. Egyik az, amely – mint jeleztük – a fausti lélekben tükröződik. Ez a humanizmus klasszikus mesgyéin halad. Hisz Istenben, hisz az új testamentumi kijelentésben, mert érzi, hogy a mi kultúránk története össze van forrva az új testamentummal. A vallásos hitet az emberi ideált kialakítani törekvő akaratban is megnyilatkozni látja. Szóval keresi a kapcsolatot a mennyei hatalommal. Onnan indul ki és oda tér vissza. De emellett hisz az emberi akarat és tett mindenhatóságában, amely a maga erejéből új világot teremthet.

Ennek a tiszta, racionális humanizmusnak, mely a XIX. sz. leghívebb kifejezője, a negatív formáját alakította ki Nietzsche az emberfeletti emberben. Az Übermensch egyszerűen kirugja maga alól a humanum talapzatát, amelyen pedig végében-fokában mégis csak állania kellene akkor, amikor az emberfeletti ember mindenhatósága és korlátlan szabadsága nevében megtagad minden közösséget avval, ami a szó szoros értelmében „emberi”. A másik oldalon pedig Isten helyébe kíván lépni s így természetesen megtagadja Istent.

A kettős tagadásnak ebből a hinárjából már most csak két kivezető út lehetséges: vagy visszatérni a humanizmus magasztos ideáljaihoz, amely kiegyezéssel kecséget Isten és az ember között, vagy azt az utat teljesen mellőzve, egyenesen Istenhez fordulni s minden humanisztikus ideológiát félretéve, keresni és megtalálni Istent Jézuson keresztül. A karamazovi lélek leszámolás a humanizmussal, de mindenek felett az emberfeletti emberrel. Ez a leszámolás tragikus, megrendítő, s ami leginkább lesújtó, befejezetlen. A karamazovi lélek tépelődése, önkínzása, kételyei, rettentő szenvedése, szenvedélyessége, forradalmisága, érzékisége és a tisztaság után való sóvárgása, hazugsága és őszintesége – mind ennek a nagy leszámolásnak kísérő mozzanatai, tragikus és megdöbbentő tünetei. A karamazovi lélek az emberiség és a kereszténység tragédiája. Ebből a tragédiából ugyan kicsendül a jobb jövő hangja, meglátszanak egy új lelki és szellemi kereszténység programjának körvonalai. Azonban tény az, hogy voltaképpen csak tragédiát kapunk, maga a program belevész ebbe a tragédiába. Mert a karamazovi lélek vívódik és tönkremegy, de nem tud feleletet adni a kérdésekre, amelyek mind a Jézus kérdései is. Nem tud tisztába jönni azzal, hogy vajjon tud-e igazi keresztény lenni, aki megtagadja magát, aki elhagyja mindenét és fölveszi a Jézus keresztjét, aki áldja az ő ellenségét, aki a követ kenyérrel fizeti, aki szelid, alázatos, önmegtagadó, aki le tudja

győzni magában a démonit, az érzékiséget, a kajánságot, az irigységet; aki tud szenvedni és aki csak szenvedni tud igazán; aki ki tudja ragadni magát mindabból, ami emberi, hogy igazán emberré legyen Jézus értelmében, Istennek embere. Mert mindezek nélkül nincs igazi kereszténység. A karamazovi lélek a valóban kereszténnyé válhatás lelki tragédiájának gigászi küzdelme.

Dosztojevszki regényalakjait szeretik két típusba sorozni. Az egyik típus az emberisten, amikor az emberen van a hangsúly, a másik az istenember típusa, ahol az Istenen van a hangsúly, s az ember mellette eltörpülő jelenség. Egyik oldalon van a szkeptizmus, a szertelen önbizalom, az egyén izoláltsága, mely atheizmushoz s végül halálra vezet, a másik oldalon a hit, az istentelítettség, ami az élet⁸. A kereszténység jövő győzelme attól függ, hogy a lélek fejlődési processusában az ember isteni avagy emberi természete jut-e győzelemre. A lelki újjászületés, a belső, az immanens kereszténnyé levés az egyedüli kivezető út abból a reménytelen útvesztőből, amelybe az emberiség eltévedett s ezért a karamazovi lélekben elsősorban a lelki kereszténység értéke van elismerve a történetivel szemben. A lélek küzdelme isteni természetének felülkerekedéseért egyúttal az igazi, a belső szabadság megvalósulásának egyedül lehetséges módja. Az emberisten szabadság utáni törekvése végül is zsarnoksággá fajul, mely elégeti, megsemmisíti az embert. A szellem szabadsága csak Jézus követése útján lehetséges. Minden külső, hatalmi eszközzel megvalósított szabadság a szellem szabadságának megsemmisüléséhez vezet.

Még csak egy társadalmi vonatkozású jellemvonást óhajtok kiemelni a fausti illetve a karamazovi lélek strukturájából, amelynek értelmében az előbbi individualista, az utóbbi pedig ezzel ellentétben inkább kollektivistá hajlandóságú. A fausti lélek szerencséje és egyúttal tragikumja, hogy olyan egyedül áll, mint a pacsrta „in blauen Himmeln verloren”. Sok van benne abból, amit szellemi arisztokratizmusnak lehet nevezni. Lelki alkata, daga, büszkesége, mely a megismerés számára egy újabb birodalmat akar meghódítani, szinte észrevétlenül reá utalják erre az izoláltságra. Nagyon talál reá Böhm Károlynak a „nemes” intelligenciáról adott következő jellemzése: „A nemesség – úgymond – elzárkózó és izolált, nem engedi a chablont magára huzni. A nemes nem barátkozik; sem az ösztöni indulatok, sem a szeretet, gyűlölet vagy félelem, sem a harag el nem ragadja. Csak a tiszta belátás fényét engedi belseje mélyébe hatolni. Minél magasabb az intelligencia, annál önállóbb, annál megközelíthetlenebb”.⁹ Igen, ilyen vonások határozottan vannak a fausti lélekben.

A karamazovi lélek is, kétségtelenül, elég zárkózott, izolált, mikor nagy problémáival küzd és mégis egészen más. Ez az izoláltság valami kínos, deprimáló, teljesen érzelmi, a szenvedélyek viharától túlfűtött. Egy kényszerű állapota a léleknek, amelynek következtében elvonul a világ szeme elől, holott lényege és ter-

⁸ V. ö. Theopilo Bodisco, *Dostojewskij als religiöse Erscheinung*. Berlin 1921.

⁹ *Ember és világa*. III. 183. 1.

mészete szerint folytonosan csak a közösséggel törődik, át van hatva az érdeklődéstől embertestvérei sorsát illetően s az ő érdeklükben kívánja szellemiségének egész, legnemesebb tartalmát kialakítani. A karamazovi lélek visszavonultságában az emberiség üdvössége és megváltása remeg. Ez az a szociális vonás, amely sokkal kisebb mértékben található meg Faustnál.

Ez azonban távolról sincs semmi vonatkozásban avval, amit szocializmusnak neveznek, a szó társadalompolitikai jelentésében. Dosztojevszki ezt a szocializmust élesen elítéli, mert – mint mondja – az életet racionalizálni és mechanizálni akarja s ezzel kipusztítja belőle a velőt, a lényegét és az emberi társadalmat kísérletek gépezetévé teszi. A karamazovi lelket az az érzés fűti, amely szeretné a nép minél szélesebb rétegeit egy elmélyült kereszténység segítségével minél magasabbra emelni, szenvedésétől, rabszolgaságától megmenteni nem a bolsevizmus útján, amely az embereket sok tekintetben még szerencsétlenebbekké tette, hanem a mindenkét átölelő szeretet erejével, amely mindenkiben, a legelvetemedettben is, felismeri az istenfűség vonásait. Újabb kutatók a karamazovi léleknek ezt a vonását, melyet tipikusan oroszoknak tartanak, demofiliának, a nép szeretetének nevezik. Némelyek az orosz léleknek ebben a vonásában a visszafejlődésnek, a visszaesésnek nyomait vélik fölfedezni. Összefűgésbe hozzák azzal, hogy mivel a kultúrában való bizodalom megrendűlt, jelszóvá lett az, hogy „vissza a néphez”, amelyet még nem rontott meg a kultúra. E szerint a kultúrában való bizalmatlanság vezetett volna vissza a néphez, mint a romlatlan és kihasználatlan energiák ideális forrásához. *Berdjajew* (i. m. 149. l.) az orosz néplélek természetéből vezeti le a demofiliát. A kiváló oroszokból – úgymond – általában hiányzik a fölfelé csörtetés pathosza, mert az orosz fél az egyedűléttől, az elhagyatottságtól, a rideg elzárkózottságtól, inkább keresi, a népies, a kollektív élet melegségét. Felhossa példának Tolsztojt és Dosztojevszkit, akiket minden ellenkező erőlködésük ellenére is lépten-nyomon lehűz magához a nép sötét, végtelen, titokzatos tengere. Ebben különbözik – úgymond – az orosz gnius az nyugateurópaítól.

Hogy valóban úgy van-e, arra nehéz megfelelnünk, hiszen egy ilyen kérdés eldöntésénél nagyon sok mindent figyelembe kell venni. Eltekintve azonban a kérdésbe való elmélyedéstől, annyit mindenesetre látnunk kell, hogy itt egy olyan sajátos jelenséggel állunk szemben, amelynek állandó szem előtt tartása rendkívűl fontos a nyugateurópai társadalom osztályellentéteinek megsűntetése tekintetében is.

A fenti kis összehasonlítás után meg kell próbálnunk megcsinálni a mérleget, amelynek feleletet kell adnia arra, hogy – föltéve, ha csakugyan helyes nyomon járunk – mi az, amit a XX. sz. embere nyert a XIX. század emberével szemben, illetőleg, mi az, amit vesztett – vagy tárgyalásunk alapjához visszatérve – mi az a karamazovi lélekben, amit az emberiség szellemi, pneumatologiai gyarodásának számlájára írhatunk, s mi az, amit a veszteség rovatban kell elkönyvelnünk.

Az egyik dolog, amit határozottan a nyereség számlára kell írunk, az újjászületés vágya. Ez a vágyakozás a történelem folyamán különböző időkben jelentkezik s mindig az emberiség lelki szükségletének le nem tagadható szimptomája. E mellett Dosztojevszkinél még van egy fontos momentum, ami az újjászületés tartalmát is közelebről igyekszik meghatározni. Míg a XIX. sz. elsősorban a tudomány haladásától, a technikai kultúra fejlődésétől, a gazdasági és a társadalmi problémák (pl. az osztályellen-tét) megoldásától várta az újjászületést, addig Dosztojevszki érzelmi és vallásos alapon való újjászületést hirdet. A fausti élet dinamikája az evolúciós elmélet szemszögéből tekinti a jövő fejlődés lehetőségeit, a fausti fizika alapelve az erő dogmája (Spengler i. m. I. 534). A karamazovi lélek – mint láttuk – az élet egész tragikumát átérezve, a szenvedések tűzén keresztül lelki megváltást keres elsősorban. Baj az, hogy nem jut el céljához, csak felismeri azt, s így a diadalmas, új világnézet aktív és pozitív oldalát nem látjuk meg benne, inkább csak sejtjük. Ebből a befejezetlenségből támadnak ennek a világnézetnek azok a hiányai, hogy ne mondjuk, félszedségei, amelyek semmiesetre sem adják meg azt a megnyugtató erőt, amit egy nagy lelki átalakulást sejtető programnak határozott körvonalakban kell megmutatnia. A karamazovi lélek megmutatja az utat, miként lehet a sötétségből a világossághoz eljutni, azonban az út végét még sem látjuk, a problémákat nyitva hagyja, – már pedig a tragédia magában véve nem program. Bárhogy is áll azonban a dolog, el kell ismerni, hogy a karamazovi lélek a dolgok velejéig hatol, amikor az egész lelki élet újjáalakítását akarja, mint amelytől minden egyéb függ.

Egy másik körülmény, amit szintén a nyereség rovatba kell beírunk, ami az előbbivel összefügg az, hogy a karamazovi lélek a társadalmi problémát sokkal egyetemesebb alapon kívánja megoldani, mint a XIX. század. Nem egyoldalú társadalmi elméletek fogják a kérdéseket megoldani, hanem csakis a lelki életnek említett egyetemleges újjászülete az emberi lélek őseredeti sóvárgásának, az egyetemes, tehát jézusi testvériségnek az alapján; ez a program végtelen gazdag tartalmában s összefoglaló jelentésében. Ha még hozzávesszük azt, hogy a karamazovi lélek a lelki életnek ősi, de eddig nagyon kevésbé felkutatott területére, a tudatalattira irányítja a figyelmet, akkor tisztán áll előttünk a nyereség, amit a dosztojevszki felfogás ad.

És most lássuk a veszteségeket. Ilyen elsősorban a régi kiforrott és megállapodott értékekbe és ideálokba vetett hit megrendülése nélkül, hogy újakat tudnánk helyettük tenni. Általános értékelési zavar jelzi a mi korunkat, amely nagy kilengéseket mutat. Helyenkint az élet minden területén megnyilvánuló dogmatizmus és konzervativizmus, máshelyt a radikalizmus, sőt nihilizmus szélsőségei mutatkoznak. A klasszikus humanisztikus életfelfogás háttérbe szorult, de helyébe megállapodott és kiforrott nem lép. Az élet nyugalma, rendje mintha megbomlott volna. Sokszor nem találjuk meg önmagunkat, nem tudjuk összeszedni önünket nagy szerteszórtságából. A történelmi értékek revalorizá-

ciója igen ritka esetben halad a pártatlan objektivitás útjain. A kultúra fejlődésébe vetett hit megingott. Jellemző korunkra, mint minden bomlási korszakra, amint pl. a görög kultúra egységét megbontó hellenisztikus korra is jellemző volt, hogy napjainkban bőven találkozunk az élet gyakorlati, világnézeti kérdéseit tisztázni akaró társulatok és szekták mindenféle fajával. Mindezek a veszteségek az átmeneti korszak lelki hangulatának általános szimptomái s így valódi veszteséggé csak akkor válnának, ha ez a hangulat állandóvá lenne.

Bizakodnunk kell azonban, hogy a XX. sz. emberisége a régi értékeknek a fejlődés szükségszerű törvényei alapján nyugvó és nem pusztán forradalmi értékelése útján meg fogja találni az életnek azt a magasabb szintézisét, amely megtartva a régiből azt, ami jó, újabbakat, mélyebb jelentőségűeket fog hozzáadni a régihez. A karamazovi lélek meghasonlása, a látszat ellenére sem a halálnak, hanem a fejlődő, előretörni akaró életnek az útja. Bár megérvök minél hamarább az elkövetkező életrendnek ezt a harmóniáját, amely után mindannyian sóvárgunk.